

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟ
2017/1

ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ

Πώς παράγεται η υπεραξία;
Επιστημονικό αντικείμενο και μέθοδος στο
Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ

ΘΑΝΑΣΗΣ ΜΑΝΙΑΤΗΣ

Για τις κρίσεις και την κρίση της ελληνικής οικονομίας:
Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους

ΕΛΕΝΗ ΒΛΑΧΟΥ

Η Βιομηχανία της Νοητικής Ενδυνάμωσης

REINHARD JUNG

Ταξικοί αγώνες και η πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΝΙΑΤΗΣ

Φιλοσοφικές και ιστορικές προϋποθέσεις
του καλλιτεχνικού ρεαλισμού

ANWAR SHAIKH

Η πρώτη μεγάλη ύφεση του 21ου αιώνα

ΝΙΚΟΣ ΦΩΛΙΝΑΣ

Εφαρμόζοντας το Ιδεατό
Βιβλιοκρισία στην ελληνική έκδοση της
Διαλεκτικής του Ιδεατού του Έβαλντ Ιλιένκοφ

Ρ

Ι

Μ

Η

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

Τιμή €9

ΚΡΙΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ
Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

KRISI
Biannual Scientific Review

Συντακτική επιτροπή
Θοδωρής Δημητράκος
Γιάννης Κοζάτσας
Κώστας Πασσάς

Επιστημονικοί συνεργάτες
Άρης Αραγεώργης, Ελένη Βλάχου, Reinhard Jung, Δημήτρης Καλτσώνης, Έλενα Μαμουλάκη, Γιώργος Μανιάτης, Ευγένιος Μαθιόπουλος, Σταύρος Μαυρουδέας, Παντελής Μπάγκος, Αριστείδης Μπαλτάς, Ευγενία Μυλωνάκη, Θανάσης Πάνος, Νίκος Παπαδάτος, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Σταύρος Σταυρίδης, Κώστας Στεργιόπουλος, Γιώργος Φαράκλας, Μαρία Χολέβα, Αλέξανδρος Χρύσης, Στάθης Ψύλλος.

Επικοινωνία
www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας
Γερασimos Χολεβας

Σχεδίαση-στοιχειοθέτηση τεύχους
Βασίλης Παπαγεωργίου

Σχεδίαση ιστοσελίδας
Γιάννης Σακελλαρίου

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ
Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ
Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση
Εκδόσεις Τόπος
Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, Τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 1 – 2017/1

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Της σύνταξης	5
--------------------	---

Άρθρα

Πώς παράγεται η υπεραξία; Επιστημονικό αντικείμενο και μέθοδος στο Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ	9
Κώστας Στεργιόπουλος	

Για τις κρίσεις και την κρίση της ελληνικής οικονομίας: Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους	39
Θανάσης Μανιάτης	

Η Βιομηχανία της Νοητικής Ενδυνάμωσης	66
Ελένη Βλάχου	

Ταξικοί αγώνες και η πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων	78
Reinhard Jung	

Φιλοσοφικές και ιστορικές προϋποθέσεις του καλλιτεχνικού ρεαλισμού	127
Γιώργος Μανιάτης	

Μετάφραση άρθρου

Η πρώτη μεγάλη ύφεση του 21^{ου} αιώνα	156
Anwar Shaikh	

Βιβλιοκρισία

Εφαρμόζοντας το Ιδεατό Βιβλιοκρισία στην ελληνική έκδοση της Διαλεκτικής του Ιδεατού του Έβαντ Ιλιένκοφ	178
Νίκος Φωλίνας	

Για τις κρίσεις και την κρίση της ελληνικής οικονομίας: Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους

Θανάσης Μανιάτης*

Περίληψη

Το άρθρο αυτό περιέχει α) μια συζήτηση για το χαρακτήρα και τη σημασία της συζήτησης γύρω από τις οικονομικές κρίσεις, καθώς και ορισμένα χαρακτηριστικά των θεωρητικών προσεγγίσεων που έχουν αναπτυχθεί στη βιβλιογραφία αυτή, β) την παρουσίαση της μεταπολεμικής ελληνικής οικονομίας υπό το πρίσμα της κλασικής μαρξικής προσέγγισης και του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, γ) την ίδια παρουσίαση με εκτίμηση της συνεισφοράς της τεχνολογικής μεταβολής, της διανομής εισοδήματος και της συνολικής ζήτησης στη διαμόρφωση της κερδοφορίας του κεφαλαίου και την εκδήλωση των επεισοδίων κρίσης της ελληνικής οικονομίας. Και από τις δύο προσεγγίσεις προκύπτει η εμπειρική σημασία και ορθότητα του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους και οι αντικειμενικές δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο ελληνικός καπιταλισμός για να ξεφύγει από την τρέχουσα δομική συστημική του κρίση.

1. Εισαγωγή

Στο άρθρο αυτό αναφερόμαστε αφενός στις γενικότερες πτυχές της βιβλιογραφίας γύρω από τη θεωρητική και εμπειρική διερεύνηση των επεισοδίων οικονομικής κρίσης με την έννοια του ρήγματος αναπαραγωγής μιας τυπικής καπιταλιστικής οικονομίας, αφετέρου παρουσιάζουμε την τεχνική διερεύνηση αυτών των επεισοδίων στην πιο λεπτομερειακή και ακριβή μορφή που έχει εμφανισθεί στη βιβλιογραφία, για την περίπτωση της μεταπολεμικής ελληνικής οικονομίας.

Η θεωρία οικονομικής κρίσης (μαζί ίσως με τη θεωρία εκμετάλλευσης), και ιδίως η μαρξική θεωρία που βασίζεται στο νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους αποτελεί το πιο φορτισμένο πολιτικά σημείο της Μαρξιστικής Πολιτικής Οικονομίας. Αυτό γιατί μπορεί να θεωρηθεί ως η ολοκλήρωση, το κλείσιμο του κύκλου από τον *Πρόλογο* στο συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο εμφανίζεται η αξεπέραστη αντίθεση παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων και η μετατροπή των παραγωγικών σχέσεων από ευνοϊκό πλαίσιο ανάπτυξης σε τροχοπέδη των παραγωγικών δυνάμεων στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Η συζήτηση αυτή εδράζεται σε δύο συνδεδεμένους άξονες, έναν Πολιτικό που αφορά τίποτα λιγότερο από τη δημιουργία των αντικειμενικών οικονομικών συνθηκών για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό ή έστω τη ριζική μεταβολή του εκάστοτε κυρίαρχου κοινωνικοοικονομικού υποδείγματος, και έναν Χρονικό που ανάλογα με την κάθε θεωρητική εκδοχή σχετίζεται είτε με τη συνολική ιστορία του τρόπου παραγωγής είτε τη μεσοπρόθεσμη (ακόμη και τη συγκυριακή) ανάλυση σε επίπεδο διαφορετικών σταδίων, διαφορετικών καθεστώτων συσσώρευσης ή κοινωνικών δομών συσσώρευσης, ή κοινωνικοοικονομικών υποδειγμάτων.

* Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Επιπρόσθετα, κάποιος μπορεί να διακρίνει σε αυτήν τη συζήτηση τρία διαδοχικά επίπεδα ως προς την εμβέλεια των διαφόρων θεωριών κρίσης, και συγκεκριμένα α) θεωρίες που προκύπτουν άμεσα από το έργο του Μαρξ και η επίκλησή τους αυτόματα παραπέμπει στη μετάβαση στο σοσιαλισμό με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, β) την αρχική εξέλιξή τους στη βιβλιογραφία της Μαρξιστικής Πολιτικής Οικονομίας: θεωρίες δυσαναλογίας χωρίς ιδιαίτερη αναλυτική στήριξη, υποκατανάλωσης ή έλλειψης αγορών/μονοπώλια και μονοπωλιακές τιμές. Με αφορμή αυτές τις εκδοχές ο ρόλος του κράτους, ο σχεδιασμός που αναπτύσσεται ακόμη και στις μεγάλες μονάδες κεφαλαίου, το χρηματιστικό κεφάλαιο (Finance Capital) εντός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής παρουσιάζονται ως θεσμικές εξελίξεις ικανές να αντιστρέψουν την εκδήλωση της κρίσης ή ακόμη περισσότερο τον εν γένει κρισιακό χαρακτήρα του σύγχρονου καπιταλισμού απαντώντας στο ερώτημα επαναστατικός ή μεταρρυθμιστικός δρόμος για τον σοσιαλισμό με επικράτηση της δεύτερης άποψης, και γ) περαιτέρω εξέλιξη, που συνεχίζεται και σήμερα, με την εμφάνιση όλο και νεότερων συγκυριακών θεωριών: τεχνολογικά υποδείγματα, καθεστώτα συσσώρευσης, κοινωνικές δομές συσσώρευσης, χρηματιστικοποίηση, νεοφιλελεύθερο υπόδειγμα που οδηγεί από τη «συμπίεση των κερδών» στην υποκατανάλωση, ιδιαίτερης μορφής δυσαναλογίες, υπερκατανάλωση και υπο-επένδυση και εκδήλωση της κρίσης με «ενδόρρηξη», αντί για έκρηξη.

Παράλληλα, ακόμη και από την περίοδο της Μεγάλης Ύφεσης παρατηρείται το φαινόμενο κάθε γύρος στη συζήτηση αυτή να χαρακτηρίζεται από όλο και χαμηλότερο βεληνικές, όλο και μικρότερο διακύβευμα από πολιτική άποψη. Έτσι, από την πρόκριση του κοινοβουλευτικού δρόμου για το σοσιαλισμό ως αποτέλεσμα της ευστάθειας του «οργανωμένου καπιταλισμού», καταλήγουμε στην επινόηση εναλλακτικών καθεστώτων ή δομών συσσώρευσης και στην πλήρη αποδοχή του καπιταλιστικού συστήματος σε κάποια σοσιαλδημοκρατική του εκδοχή με κοινωνική πρόνοια και θεσμούς προστασίας της εργασίας. Όμως στο τέλος κάθε γύρου και στην αρχή του επόμενου (επειδή οι κρίσεις συνεχίζουν να εμφανίζονται παρά τις όποιες «ριζικές» μεταβολές κάθε φορά), ο Νόμος της Πτωτικής Τάσης του Ποσοστού Κέρδους είναι πάλι μέρος της συζήτησης (μειοψηφικός πάντα, αν και εμπλουτισμένος μερικές φορές με νέα στοιχεία από την εξέλιξη του καπιταλισμού, όπως συζητάμε παρακάτω) ενώ οι προηγούμενα κυρίαρχες εκδοχές ή/και θεωρητικές εξελίξεις (μονοπωλιακός ή/και κρατικομονοπωλιακός καπιταλισμός ως διακριτό στάδιο, αυξημένη δύναμη της εργατικής τάξης και συνεπακόλουθη «συμπίεση των κερδών») είτε έχουν εξαφανισθεί είτε έχουν μετατραπεί στο ακριβώς αντίθετό τους, όπως είναι τα νέα φαινόμενα/εξελίξεις της παγκοσμιοποίησης, της χρηματιστικοποίησης ή της υποκατανάλωσης λόγω της λιτότητας που επέβαλε ο νεοφιλελευθερισμός.

Όπως έχει επισημανθεί σχετικά, η συνεχής επανεμφάνιση των σοβαρών κρίσεων στην ιστορία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, παρά τις σημαντικές μεταβολές που έχουν συμβεί στην τεχνολογία, στους θεσμούς, στη σχετική δύναμη κεφαλαίου-εργασίας, στην άσκηση οικονομικής πολιτικής, δεν είναι λογικό να οφείλεται σε διαφορετικούς/νέους κάθε φορά παράγοντες: η θεμελιώδης αιτία τους θα πρέπει να βρίσκεται στη βαθιά δομή της καπιταλιστικής οικονομίας, του

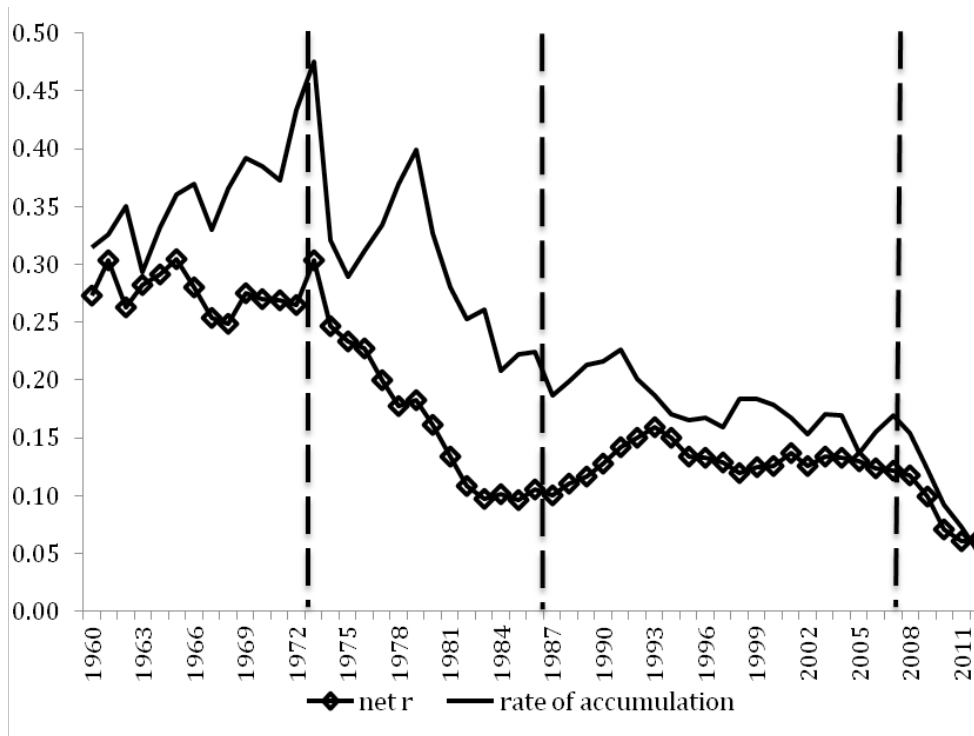
καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που δεν είναι άλλη από τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής και την παραγωγή με κίνητρο το κέρδος.

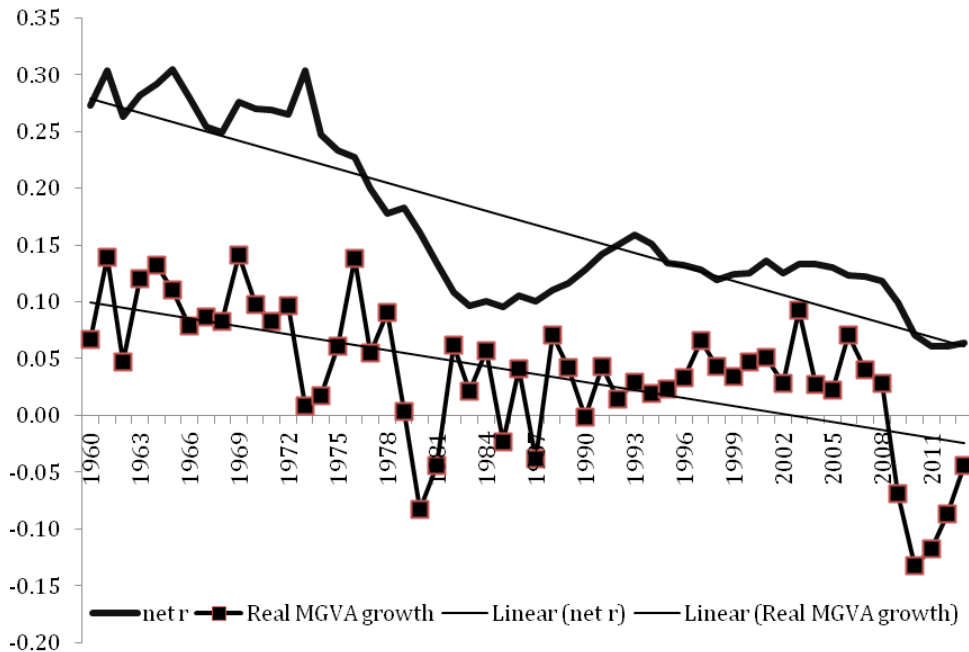
Στην κλασική-μαρξική προσέγγιση ξεχωρίζουν τρία χαρακτηριστικά: α) η μακροπρόθεσμη οπτική/ματιά πέρα από τη συγκυρία, την οικονομική πολιτική, ακόμη και τις μεσοπρόθεσμες θεσμικές μεταβολές, που πληροφορεί με πανοραμικό, ιστορικό τρόπο για την κατάσταση της καπιταλιστικής οικονομίας και του καπιταλιστικού συστήματος συνολικά, β) στην παραπάνω κατεύθυνση, η κρίσιμη σημασία του ποσοστού κέρδους ως στρατηγικής, ενοποιητικής κατηγορίας για την αποτίμηση της ιστορίας, της τρέχουσας κατάστασης και την εκτίμηση της βραχυπρόθεσμης μελλοντικής πορείας μιας καπιταλιστικής οικονομίας, και γ) η σύνδεση του οικονομικού και του πολιτικού στοιχείου, η κυριαρχία του πρώτου σύμφωνα με την παράδοση του ιστορικού υλισμού, η αντίληψη του καπιταλισμού ως συστήματος με πεπερασμένες δυνατότητες τροποποίησης/μεταρρύθμισης και η ανάλογη πολιτική αντιμετώπισή του. Όμως, σε αντίθεση με την προηγούμενη κρίση στασιμοπληθωρισμού όπου οι ανταγωνιστικές ερμηνείες της κρίσης αναπτύχθηκαν στο κοινό έδαφος της διερεύνησης της πορείας και των συστατικών στοιχείων του ποσοστού κέρδους, η πρόσφατη κρίση συζητήθηκε υπό το πρίσμα θεωρητικών προσεγγίσεων διαφορετικών και πολλές φορές ασύνδετων μεταξύ τους, χωρίς μια κοινή κυρίαρχη συνισταμένη όπως είναι η αναφορά στο ποσοστό κέρδους. Η κεντρική θέση του τελευταίου διατηρήθηκε μόνο στο βαθμό που ο Brenner (1998· 2006) επέμεινε στην αναποτελεσματικότητα της νεοφιλελεύθερης διαχείρισης και στην ανεπαρκή ανάκαμψη της κερδοφορίας που μεσολάβησε μεταξύ της κρίσης στασιμοπληθωρισμού και της τρέχουσας μεγάλης ή μακράς ύφεσης. Παρά τη μεγάλη απήχηση που είχαν οι εργασίες του Brenner και την εκτεταμένη συζήτηση που προκάλεσαν, η εκδήλωση της κρίσης το 2007 βρήκε την ακαδημαϊκή αριστερά αποπροσανατολισμένη (να μιλά για νέα «χρυσή εποχή», νέο «μακρό κύμα ανάπτυξης», για νέα «Κοινωνική Δομή Συσσώρευσης», για νέο «καθεστώς συσσώρευσης» κ.α.) και τα διάφορα ρεύματα της πολιτικής αριστεράς (από τη σοσιαλδημοκρατική μέχρι όλες τις εκδοχές της κομμουνιστικής) απροετοίμαστα και με λανθασμένη ανάγνωση της συγκυρίας, της πρόσφατης ιστορίας των καπιταλιστικών οικονομιών και των πολιτικών ευκαιριών ρήξης που παρουσιάζονταν. Αντίθετα, εμφανίσθηκε μια ποικιλία θεωριών/προσεγγίσεων (καθαρά χρηματοπιστωτική κρίση, καθαρά δημοσιονομική, κρίση του νεοφιλελευθερισμού και υποκατανάλωσης/λιτότητας των πολλών, κρίση της αρχιτεκτονικής της ευρωζώνης, κρίση δυσαναλογιών – υπερκατανάλωσης των πλουσίων και υποεπένδυσης του κεφαλαίου), οι οποίες κοινό χαρακτηριστικό είχαν ότι α) ρητά ή υπόρρητα πρότειναν κάποια «διόρθωση» ή ορθολογικοποίηση πλευρών του συστήματος και β) δεν εξέταζαν το επίπεδο και τις διακυμάνσεις της κερδοφορίας του κεφαλαίου, υποστηρίζοντας ότι η τρέχουσα κρίση δεν είχε σχέση με την πορεία του ποσοστού κέρδους.

Σε κάθε περίπτωση, η μακροχρόνια στενή σχέση μεταξύ της κερδοφορίας του κεφαλαίου, της συσσώρευσης του κεφαλαίου και της οικονομικής ανάπτυξης είναι αδιαμφισβήτητη θεωρητικά και εμπειρικά (βλέπε διαγράμματα 1 και 2 για την ελληνική οικονομία παρακάτω). Επομένως, η παράλειψη της εξέτασης ή η υποτίμηση της σημασίας του ποσοστού κέρδους για την κατάσταση και τις βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες προοπτικές μιας καπιταλιστικής οικονομίας είναι

σοβαρό λάθος και για την ακαδημαϊκή συζήτηση αλλά και για τη χάραξη τακτικής και στρατηγικής και εξαγωγή πολιτικών συμπερασμάτων από αριστερές, αντικαπιταλιστικές, κομμουνιστικές πολιτικές οργανώσεις και κόμματα.

Διάγραμμα 1: Ποσοστό κέρδους και ρυθμός συσσώρευσης κεφαλαίου, Ελλάδα, 1960-2013

Διάγραμμα 2: Ποσοστό κέρδους και ρυθμός ανάπτυξης, Ελλάδα, 1960-2013

2. Διερευνώντας τις τάσεις της κερδοφορίας του κεφαλαίου: μεθοδολογικά ζητήματα και εμπειρικές ενδείξεις

Ως αποτέλεσμα της συζήτησης για τα αίτια της μεγάλης κρίσης στασιμοπληθωρισμού των δεκαετιών του 1960 και 1970, στη μαρξιστική βιβλιογραφία (ιδίως στην εμπειρική) διαμορφώθηκαν δύο προσεγγίσεις. Και οι δύο συμφωνούσαν στο ότι η κρίση προκλήθηκε ως αποτέλεσμα της πτώσης της κερδοφορίας του κεφαλαίου κατά την περίοδο αμέσως πριν από την έναρξη της κρίσης, στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Η πρώτη προσέγγιση έδινε έμφαση στο ζήτημα της διάκρισης ανάμεσα στην παραγωγική και τη μη παραγωγική εργασία και στη χρήση της στην κατασκευή των μαρξικών κατηγοριών, ιδιαίτερα στον ορθό υπολογισμό του ποσοστού υπεραξίας και του ποσοστού κέρδους (βλέπε, μεταξύ άλλων, Shaikh 1987· Moseley 1988· 1991· 1997· Shaikh & Tonak 1994· Maniatis 2005· Paitaridis & Tsoulfidis 2012). Η δεύτερη προσέγγιση μέσα από μια πιο συγκεκριμένη ανάλυση του ποσοστού κέρδους, που επίσης χρησιμοποιούμε παρακάτω, έδινε επιπρόσθετα έμφαση στις ξεχωριστές επιπτώσεις των μεταβολών της ενεργού ζήτησης¹ παράλληλα με την επίδραση της τεχνολογικής εξέλιξης και της διανομής στο ποσοστό κέρδους, αλλά δεν χρησιμοποιούσε τη διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας (βλ. Weisskopf 1979· Gordon 1987).

1 Έτσι όπως αυτές αντικατοπτρίζονται από τις μεταβολές στο βαθμό χρησιμοποίησης του παραγωγικού δυναμικού.

Αναλυτικότερα, η πρώτη προσέγγιση παρέχει μια ολοκληρωμένη μέθοδο αντιστοίχισης ανάμεσα στις κατηγορίες των Εθνικών Λογαριασμών και στις μαρξικές κατηγορίες. Η μαρξική προστιθέμενη αξία είναι ένα μέγεθος το οποίο δεν αντιστοιχεί ακριβώς σε αυτό που εμφανίζουν οι Εθνικοί Λογαριασμοί. Για τον υπολογισμό της πρέπει να προσθέσουμε τις ενδιάμεσες εισροές του κλάδου του εμπορίου και άλλα κόσθη κυκλοφορίας και πραγματοποίησης του κοινωνικού προϊόντος και να αφαιρέσουμε διάφορα υποθετικά μεγέθη τα οποία εμφανίζονται στους Εθνικούς Λογαριασμούς, όπως τα τεκμαρτά ενοίκια ιδιοκατοίκησης ή μεγέθη τα οποία έχουν υπολογιστεί δύο φορές, όπως τους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων οι οποίοι εμφανίζονται και με τη μορφή των φόρων. Επίσης, λόγω της ύπαρξης των μισθών μη παραγωγικής εργασίας, οι οποίοι και αποτελούν τμήμα της παραγμένης υπεραξίας, το σύνολο των μισθών δεν αντιστοιχεί στο μεταβλητό κεφάλαιο, όπως και το σύνολο των κερδών δεν αντιστοιχεί στο σύνολο της υπεραξίας. Συνεπώς, ο λόγος κερδών προς μισθούς, είναι πάντα μικρότερος από το ποσοστό υπεραξίας ή εκμετάλλευσης, ενώ τα δύο αυτά μέτρα διανομής μπορούν να έχουν και διαφορετική διαχρονική τάση. Για τον ίδιο λόγο, η παραγωγικότητα της εργασίας εμφανίζεται σημαντικά διαφορετική σε μέγεθος και πιθανά σε τάση στη μαρξική σε σχέση με τη συμβατική/επίσημη της εκδοχή, αφού τόσο ο αριθμητής (προστιθέμενη αξία σε σταθερές τιμές) όσο και ο παρανομαστής (ώρες εργασίας) εκφράζονται με τις αντίστοιχες μαρξικές κατηγορίες (μαρξική προστιθέμενη αξία, και ώρες παραγωγικής εργασίας) και όχι με τις συμβατικές. Τέλος, η χρήση της διάκρισης παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας επιτρέπει την έκφραση της κερδοφορίας του κεφαλαίου μέσω δύο διακριτών μεγεθών. Το πρώτο μέτρο, το οποίο αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως μαρξικό ποσοστό κέρδους, και συνήθως συμβολίζεται ως R , βρίσκεται σε ένα υψηλό επίπεδο αφαίρεσης. Το μέτρο αυτό υπολογίζεται διαιρώντας το σύνολο της υπεραξίας (S) με το απόθεμα κεφαλαίου (K)². Ο Νόμος της Πτωτικής Τάσης του Ποσοστού Κέρδους, έτσι όπως διαμορφώθηκε από τον Μαρξ στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου, αναφέρεται σε αυτόν τον λόγο (βλέπε Moseley 1991· Shaikh & Tonak 1994· Cronin 2001· Maniatis 2005· Mohun 2005· Paitaridis & Tsoulfidis 2012· Maniatis & Passas 2013).

Το δεύτερο μέτρο, το οποίο αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως (καθαρό) ποσοστό κέρδους και συνήθως συμβολίζεται ως r , βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο αφαίρεσης. Υπολογίζεται ως ο λόγος των κερδών (Π)³ προς το απόθεμα του κεφαλαίου (K)⁴. Ο συγκεκριμένος δείκτης της κερδοφορίας αντιστοιχεί με πιο άμεσο τρόπο στην πραγματικότητα όπως γίνεται αντιληπτή από τους κεφαλαιοκράτες και, κατά συνέπεια, το μέτρο αυτό αποτελεί το ρυθμιστή των επενδύσεων και της συσσώρευσης κεφαλαίου, όπως και ένα δείκτη της γενικής οικονομικής κατάστασης και των προοπτικών της οικονομίας. Ως μέτρο της κερδοφορίας, εμφανίζεται τόσο στις μελέτες τις οποίες αναφέραμε ήδη, όσο και σχεδόν σε όλες τις υπόλοιπες μελέτες που επικεντρώνουν στην εξέλιξη της κερδοφορίας του κεφαλαίου στις ανα-

2 Το απόθεμα κεφαλαίου συνήθως υπολογίζεται χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη τον δημόσιο τομέα και τις κατοικίες, με άλλα λόγια το μέτρο αυτό αναφέρεται στον ιδιωτικό επιχειρηματικό τομέα χωρίς τις κατοικίες.

3 Ιδεατά ύστερα από την αφαίρεση των τόκων, των ενοικίων, της γαιοπροσόδου και των φόρων.

4 Ορισμένο με τον ίδιο τρόπο όπως προηγούμενα.

πτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες (βλέπε Glyn & Sutcliffe 1972· Body & Crotty 1975· Weisskopf 1979· Michl 1988· Bakir & Campbell 2009· Dumenil & Levy 2011).

Τα δύο αυτά μέτρα σχετίζονται μεταξύ τους καθώς: (α) το πρώτο αντιστοιχεί στο μέγιστο δυνατό ποσοστό κέρδους στην περίπτωση που δεν θα υπήρχαν δαπάνες για μη παραγωγική εργασία και δραστηριότητες (U)⁵ και έτσι συνιστά το άνω όριο για το δεύτερο μέτρο, και (β) η τάση του δεύτερου μέτρου εξαρτάται από την τάση του πρώτου μέτρου, R, και τη διαχρονική μεταβολή του λόγου U/K.

$$R = \frac{S}{K} = \frac{\frac{S}{V}}{\frac{K}{V}} \quad (1)$$

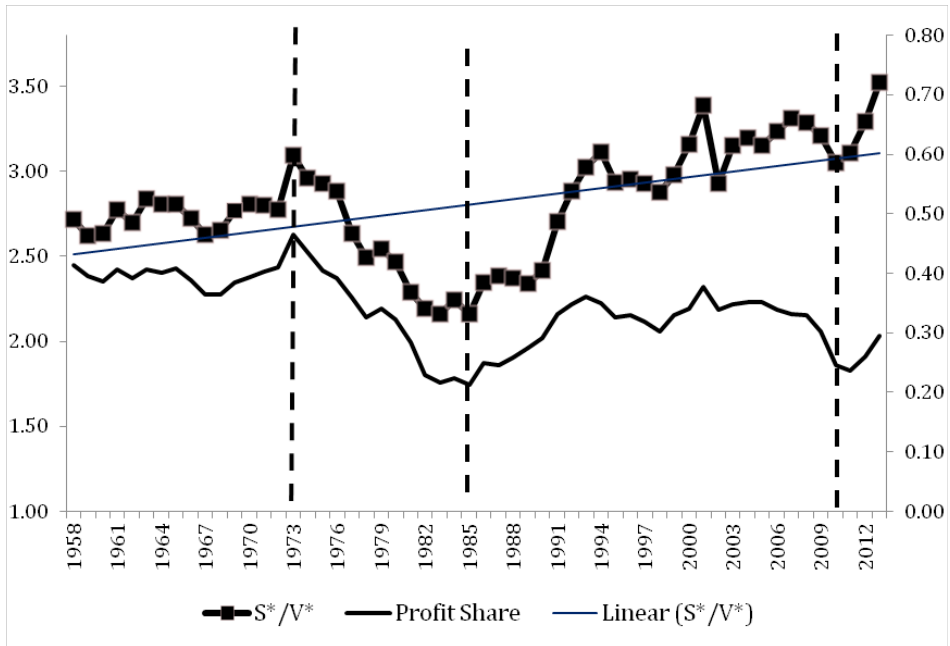
$$r = \frac{\Pi}{K} \quad (2)$$

$$r = \frac{S-U}{K} = \frac{S}{K} - \frac{U}{K} = R - \frac{U}{K} \quad (3)$$

Η τυπική μακροχρόνια εξέλιξη μιας καπιταλιστικής οικονομίας, όπως προκύπτει από την ανάλυση του Μαρξ στο Κεφάλαιο και συμπυκνώνεται στο νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, έχει τα παρακάτω χαρακτηριστικά:

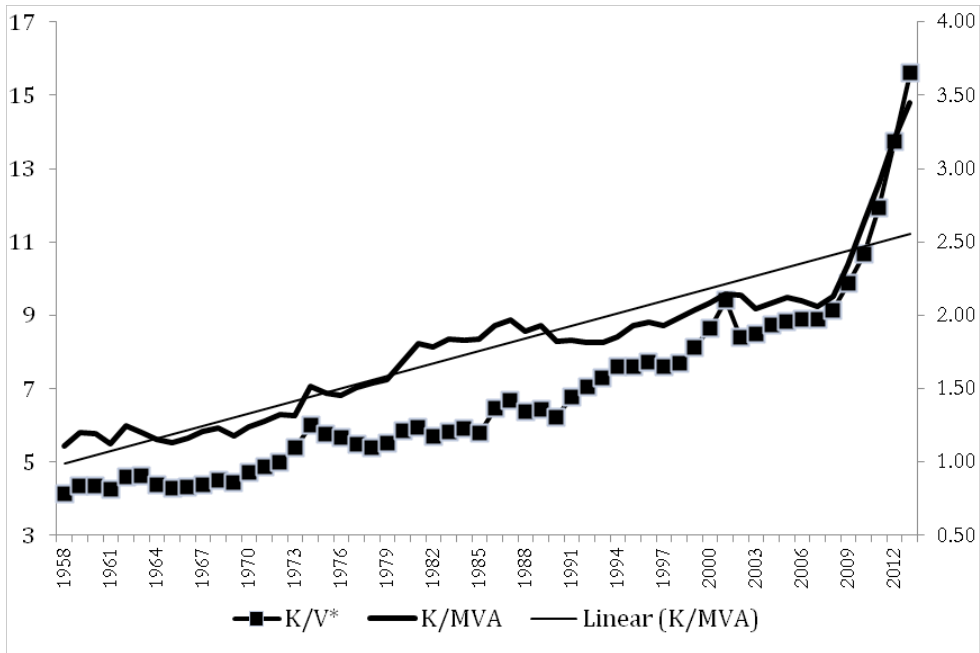
α) Η έκβαση της ταξικής πάλης στο πεδίο της παραγωγής γύρω από τη διανομή της νεοπαραγόμενης αξίας αποβαίνει υπέρ του κεφαλαίου και σε βάρος της παραγωγικής εργασίας (ανοδική τάση του ποσοστού υπεραξίας, βλέπε Διάγραμμα 3).

5 Δαπάνες στους κλάδους της κυκλοφορίας, του χρηματοπιστωτικού συστήματος, δαπάνες επίβλεψης εργασίας.

Διάγραμμα 3: Ποσοστό υπεραξίας (S^*/V^*) και μερίδιο κερδών (Π/Υ) 1958-2013

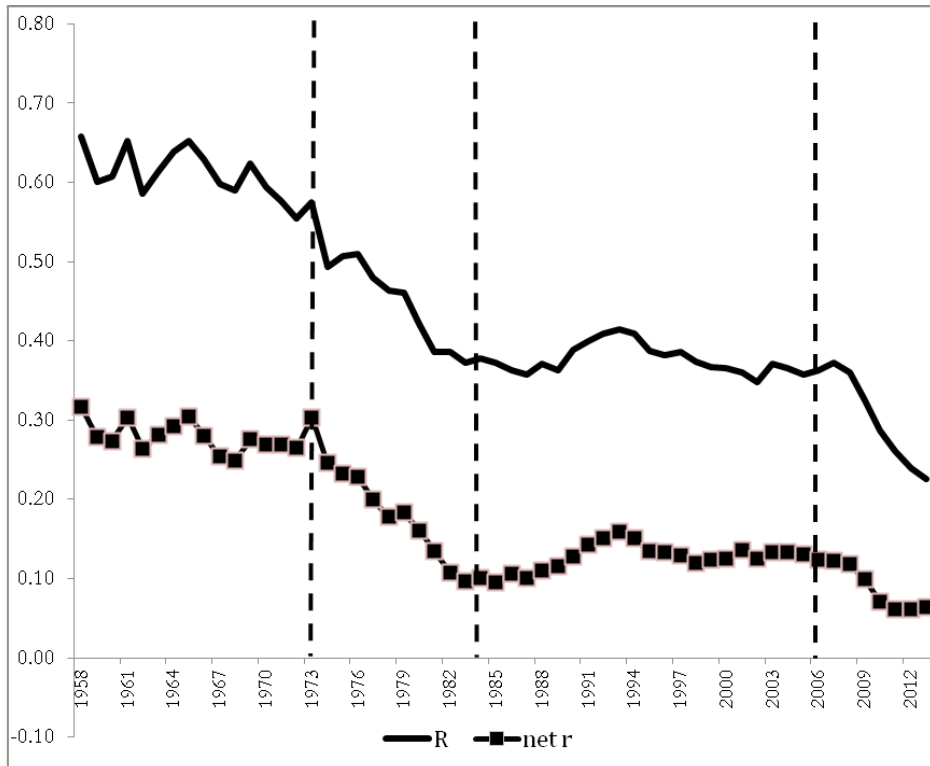
β) η συνεχής τεχνολογική αλλαγή, εγγενής στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, μέσο και αποτέλεσμα της διαδικασίας του καπιταλιστικού ανταγωνισμού, χαρακτηρίζεται από τη μεγαλύτερη ποσοστιαία αύξηση του λόγου κεφαλαίου-εργασίας (μηχανοποίηση της παραγωγής) σε σχέση με την ποσοστιαία αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, δηλαδή από αυξητική τάση στο λόγο κεφαλαίου-προϊόντος (κεφαλαιοποίηση της παραγωγής, βλέπε Διάγραμμα 4).

Διάγραμμα 4: Οργανική (K/V^*) και υλοποιημένη (K/MVA) σύνθεση κεφαλαίου, 1958-2013

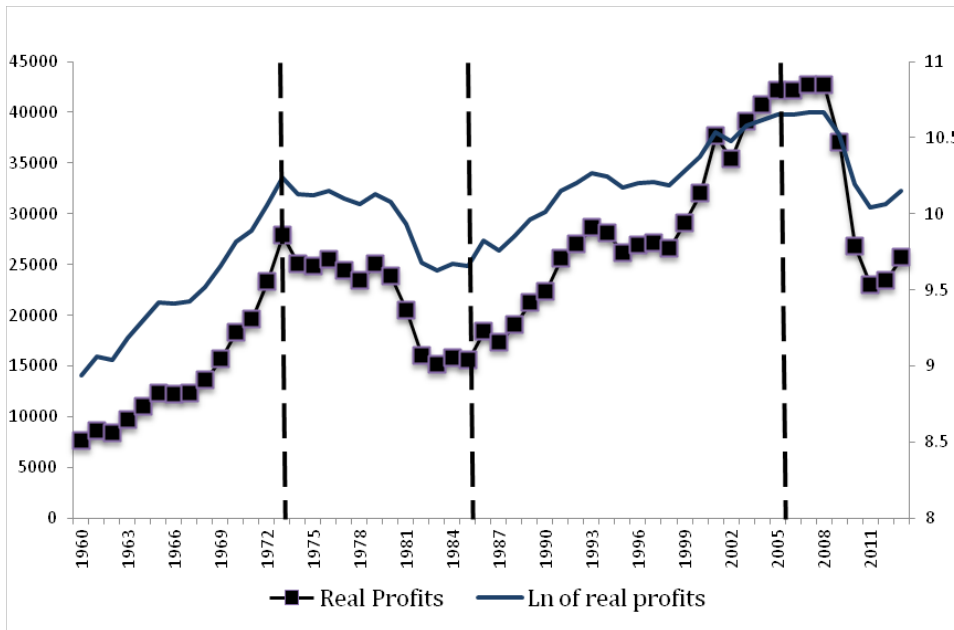
γ) οι δύο παραπάνω τάσεις εγγυώνται ότι σε κάποιο χρονικό σημείο το γενικό μαρξικό ποσοστό κέρδους (ο λόγος της υπεραξίας προς το σταθερό κεφάλαιο) θα αρχίσει να μειώνεται παρά και ενάντια σε όλους τους «αντεπιδρώντες παράγοντες» (νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* αλλά και σε όλη τη μαρξική προσέγγιση). Το ίδιο αναμένεται να συμβαίνει και με το καθαρό ποσοστό κέρδους.

δ) στις σύγχρονες οικονομικές συνθήκες (για την περίοδο μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο), το ειδικό βάρος της μη παραγωγικής εργασίας και των μη παραγωγικών δραστηριοτήτων έχει αυξηθεί σημαντικά, και σε απόλυτα μεγέθη και ως ποσοστό της καθαρής προστιθέμενης αξίας ή της υπεραξίας, με αποτέλεσμα το καθαρό ποσοστό κέρδους να σημειώνει μεγαλύτερη πτώση από το γενικό μαρξικό ποσοστό κέρδους (βλέπε Διάγραμμα 5).

Διάγραμμα 5: Γενικό μαρξικό και καθαρό ποσοστό κέρδους, 1958-2013

ε) Η εκδήλωση της κρίσης δεν προκύπτει από μια οποιαδήποτε πτώση του ποσοστού κέρδους αλλά όταν παρατηρηθεί στασιμότητα ή και μείωση της μάζας των κερδών σε κάποιο χρονικό σημείο (το σημείο της απόλυτης υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου) και επομένως ραγδαία μείωση των επενδύσεων, καθώς οι επενδύσεις της τελευταίας περιόδου είχαν μηδαμινή ή και αρνητική επίδραση στα κέρδη (βλέπε Διάγραμμα 6).

Διάγραμμα 6: Σημείο απόλυτης υπερυσσώρευσης κεφαλαίου: Μάζα πραγματικών κερδών 1960-2013

Σε προηγούμενες μελέτες μας (βλ. Maniatis 2005· Maniatis & Passas 2013· 2015· 2017) δώσαμε έμφαση στην παραπάνω πρώτη προσέγγιση καθώς εξετάσαμε την εξέλιξη της μεταπολεμικής ελληνικής οικονομίας από την καθαρά κλασική-μαρξική οπτική. Παρακάτω, εμβαθύνουμε στη διερεύνηση αυτή χρησιμοποιώντας και τις δύο προσεγγίσεις για την ανάλυση της πορείας της κερδοφορίας του κεφαλαίου της ελληνικής οικονομίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο.⁶ Πιο συγκεκριμένα, συμπεριλαμβάνουμε στην ανάλυσή μας μεταβολές στο βαθμό χρησιμοποίησης του παραγωγικού δυναμικού,⁷ με σκοπό να επικεντρώσουμε στην επίπτωση των κυκλικών παραγόντων και της ζήτησης πιο αναλυτικά από ό,τι είχαμε κάνει έως τώρα. Ειδικότερα, επιδιώκουμε να λάβουμε υπόψη την επίπτωση των μεταβολών στο βαθμό χρησιμοποίησης του παραγωγικού δυναμικού κατά την κρίσιμη περίοδο που προηγείται κάθε φορά της έναρξης της κρίσης. Συνεπώς, στην παρούσα μελέτη εξετάζουμε τα συστατικά στοιχεία του καθαρού ποσοστού κέρδους στην ελληνική οικονομία: α) κατά το σύνολο της περιόδου 1960-2013,⁸ β) κατά την ίδια περίοδο διαχωρισμένη σε μεσοπρόθεσμες (medium run) υποπεριόδους, γ) κατά την ίδια περίοδο διαχωρισμένη σε βραχυπρόθεσμες (short run) υποπεριόδους. Η

6 Σε μια πρόσφατη δημοσίευτη εργασία τους οι Basu & Das (2015) ακολουθούν μια παρόμοια προσέγγιση την οποία χρησιμοποιούμε ως πρότυπο εδώ.

7 Μέτρο το οποίο κατασκευάζουμε σύμφωνα με τη μεθοδολογία του Shaikh (2016), καθώς δεν υπάρχουν διαθέσιμα αξιόπιστα στοιχεία για τη μεταβλητή αυτή.

8 Επιλέγουμε αυτήν την περίοδο καθώς είναι η μέγιστη δυνατή για την οποία έχουμε αξιόπιστα στατιστικά στοιχεία για την ελληνική οικονομία.

διάκριση σε βραχυπρόθεσμες περιόδους γίνεται μέσω της χρήσης οικονομετρικών μεθόδων, ενώ για τις μεσοπρόθεσμες περιόδους χρησιμοποιούμε ένα συνδυασμό οικονομετρικών και άλλων μεθόδων.

2.2 Κερδοφορία του κεφαλαίου: Σημεία καμπής

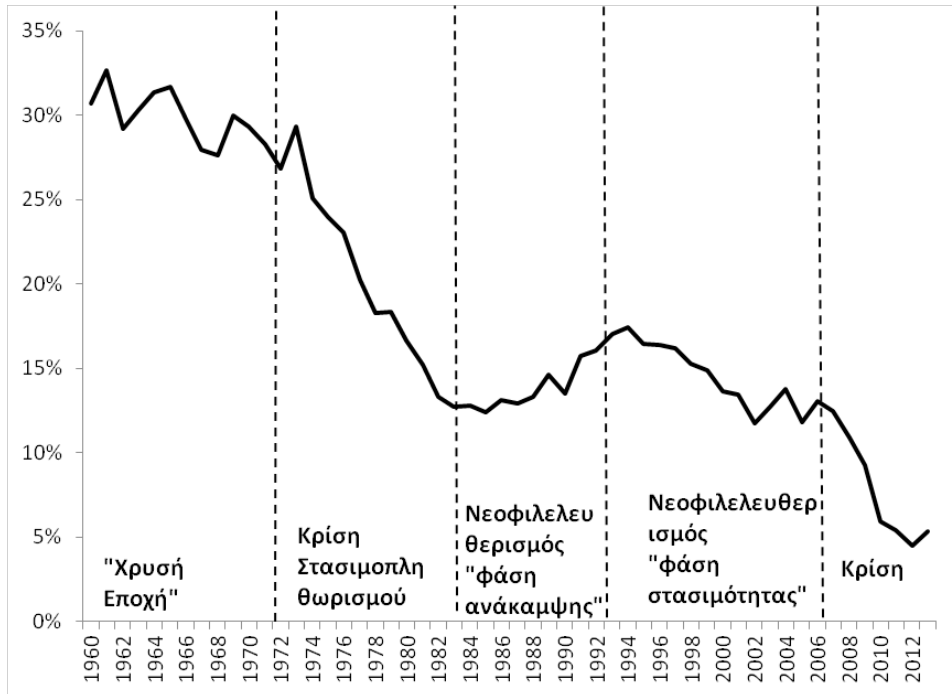
Έχοντας υπολογίσει το ποσοστό κέρδους για το σύνολο της υπό εξέταση περιόδου διακρίνουμε τα σημεία καμπής του ποσοστού κέρδους με ακρίβεια. Για το σκοπό αυτό πραγματοποιούμε ελέγχους για τα σημεία δομικής ασυνέχειας (structural breaks) που έχουν αναπτυχθεί από τους Bai & Perron (2003), και ειδικότερα τον έλεγχο Διπλού Μέγιστου (Double Maximum [UD, WD]). Η μέθοδος αυτή έχει χρησιμοποιηθεί πρόσφατα με αντίστοιχο τρόπο από τους Basu & Das (2015). Πιο συγκεκριμένα, πραγματοποιούμε έλεγχο σε μια σχέση που εξετάζει την παλινδρόμηση του λογάριθμου του ποσοστού κέρδους σε ένα σταθερό όρο και σε μια χρονική τάση,

$$\log(r_t) = a + bt + u_t \quad (4)$$

με το συντελεστή b να δείχνει το μέσο εκθετικό ρυθμό μεταβολής για το σύνολο της περιόδου 1960-2013. Με άλλα λόγια, τα σημεία καμπής, τα οποία διακρίνουμε κατ' αυτόν τον τρόπο παίρνουν υπόψη αλλαγές τόσο στο επίπεδο όσο και στο ρυθμό μεταβολής του ποσοστού κέρδους.

Τα αποτελέσματα υποδεικνύουν τέσσερα σημεία καμπής, τα οποία αντιστοιχούν στα έτη 1973, 1984, 1993 και 2006 με περιθώριο σφάλματος 1%. Συνεπώς, με βάση τους ελέγχους για δομική ασυνέχεια διακρίνουμε πέντε βραχυχρόνιες περιόδους (βλέπε Διάγραμμα 7 και Πίνακα 1). Η πρώτη περίοδος (1960-1973) αντιστοιχεί με αυτήν που στη σχετική βιβλιογραφία αναφέρεται ως η «χρυσή εποχή» του μεταπολεμικού καπιταλισμού. Η δεύτερη περίοδος (1973-1985) είναι η κρίση «στασιμοπληθωρισμού» της δεκαετίας του 1970 και εν μέρει της δεκαετίας του 1980. Η τρίτη περίοδος (1985-1993) αντιστοιχεί με την πρώτη περίοδο του νεοφιλελευθερισμού, η οποία οδηγεί σε μερική ανάκαμψη του ποσοστού κέρδους. Η τέταρτη περίοδος (1994-2006) αντιστοιχεί στη δεύτερη περίοδο του νεοφιλελευθερισμού, η οποία χαρακτηρίζεται από στασιμότητα ή/και υποχώρηση της κερδοφορίας του κεφαλαίου. Τέλος, η πέμπτη περίοδος (2006-2013) αντιστοιχεί στην παρούσα κρίση. Συνδυάζοντας τα αποτελέσματα των οικονομετρικών ελέγχων για δομική ασυνέχεια με μια πιο μακροσκοπική ματιά μπορούμε να ομαδοποιήσουμε τις δύο φάσεις του νεοφιλελευθερισμού σε μία, καταλήγοντας έτσι σε τέσσερις μεσοπρόθεσμες περιόδους.

Διάγραμμα 7: Φάσεις της κερδοφορίας κεφαλαίου, Ελλάδα, 1960-2013

Πίνακας 1: Περίοδοι μεταπολεμικού ελληνικού καπιταλισμού

Μέση ετήσια μεταβολή ποσοστού κέρδους	Μέσο απόλυτο ύψος ποσοστού κέρδους	Έτη	Φάση
-0,35%	29,64%	1960-1973	«Χρυσή εποχή»
-6,18%	19,08%	1973-1984	Κρίση στασιμοπληθωρισμού
2,90%	14,55%	1984-1993	«Φάση ανάκαμψης» του νεοφιλελευθερισμού
-1,48%	14,55%	1993-2006	«Φάση στασιμότητας» του νεοφιλελευθερισμού
-9,98%	8,35%	2006-2013	Τρέχουσα κρίση
0,11%	14,27%	1984-2006	Νεοφιλελευθερισμός
-3,31%	17,98%	1960-2013	Σύνολο περιόδου

3. Συστατικά στοιχεία του ποσοστού κέρδους

3.1 Ανάλυση του ποσοστού κέρδους στη βραχυχρόνια και τη μεσοπρόθεσμη περίοδο

Με βάση τη συνήθη πρακτική στη σχετική βιβλιογραφία, διαχωρίζουμε το ποσοστό κέρδους σε δύο συστατικά στοιχεία, στο μερίδιο των κερδών επί του εισοδήματος $\left(\frac{\pi}{Y}\right)$ και στο λόγο προϊόντος-κεφαλαίου $\left(\frac{Y}{K}\right)$. Ένας τέτοιος διαχωρισμός του ποσοστού κέρδους επιτρέπει τη μελέτη των επιπτώσεων της διανομής εισοδήματος (μέσω των μεταβολών μεριδίου των κερδών επί του εισοδήματος) και της τεχνολογικής μεταβολής (μέσω των μεταβολών του λόγου προϊόντος-κεφαλαίου). Όπως αναφέρουμε στη συνέχεια, οι επιπτώσεις της ταξικής πάλης ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο διακρίνονται ορθότερα χρησιμοποιώντας την έννοια του βαθμού εκμετάλλευσης, δηλαδή το λόγο υπεραξίας προς μεταβλητό κεφάλαιο ($s' = S/V$). Αν ορίσουμε ως U το άθροισμα των δαπανών για μη παραγωγική εργασία (U_w) και των άλλων μη παραγωγικών δαπανών (U_c),

$$U = U_w + U_c \quad (5)$$

τότε μπορούμε να εκφράσουμε το σύνολο της μαρξικής προστιθέμενης αξίας ως το άθροισμα των κερδών (Π), των μισθών παραγωγικής εργασίας, δηλαδή του μεταβλητού κεφαλαίου (V), και των μη παραγωγικών δαπανών (U),

$$Y = \Pi + U + V \quad (6)$$

με το άθροισμα των κερδών και των μη παραγωγικών δαπανών να συγκροτεί τη μάζα της υπεραξίας

$$S = \Pi + U \quad (7)$$

Στην παρούσα μελέτη δεν λαμβάνουμε υπόψη το τμήμα αυτό των μη παραγωγικών δαπανών που δεν προέρχεται από τους μισθούς μη παραγωγικής εργασίας (U_c) και συνεπώς ορίζουμε το σύνολο της προστιθέμενης αξίας ως το άθροισμα των κερδών (Π) και των μισθών (W)

$$W = V + U_w \quad (8)$$

$$Y = \Pi + W \quad (9)$$

Προφανώς, μια άνοδος του λόγου U_w/Y θα οδηγήσει σε μείωση του μεριδίου των κερδών (Π/Y), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η παραγωγική εργασία κερδίζει τη μάχη της διανομής με το κεφάλαιο στο χώρο της παραγωγής.⁹

Συνοπτικά, τα συστατικά στοιχεία του ποσοστού κέρδους στη μεσοπρόθεση περίοδο, όταν δεν χρησιμοποιούμε τη διάκριση ανάμεσα σε παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, δίνονται από την παρακάτω σχέση

$$r = \frac{\Pi}{K} = \frac{\Pi}{Y} * \frac{Y}{K} \quad (10)$$

Μπορούμε να βαθύνουμε την ανάλυσή μας διακρίνοντας την επίπτωση των τιμών από τις πραγματικές μεταβολές.¹⁰

9 Βλέπε Maniatis & Passas 2013.

10 Μεταβλητές με κεφαλαία γράμματα αντιστοιχούν σε ονομαστικές τιμές, ενώ μεταβλητές με μικρά γράμματα αντιστοιχούν σε κατά κεφαλήν μεγέθη, με εξαίρεση φυσικά τους αποπληθωριστές.

$$\frac{\Pi}{Y} = \frac{Y-W}{Y} = 1 - \frac{W}{Y} = 1 - \left(\frac{w_r * P_w}{y_r * P_y} \right) = 1 - \left(\frac{w_r}{y_r} * \lambda_{wy} \right) \quad (11)$$

Όπου $w_r = \frac{W}{(L * P_w)}$ συμβολίζει τον πραγματικό κατά κεφαλή μισθό¹¹, W τους

συνολικούς μισθούς, L τη συνολική απασχόληση, P_w το Δείκτη Τιμών Καταναλωτή, $y_r = Y / (L * P_y)$ την παραγωγικότητα της εργασίας, με P_y τον αποπληθωριστή του συνολικού προϊόντος και $\lambda_{wy} = P_w / P_y$ το λόγο του Δείκτη Τιμών Καταναλωτή προς τον αποπληθωριστή του συνολικού προϊόντος.

Σημειώνουμε ότι μπορούμε να διαχωρίσουμε τον πραγματικό μισθό w_r από τον μισθό πραγματικού προϊόντος $w_p = w_r * \lambda_{wy} = W / (L * P_y)$. Ο πρώτος μας βοηθάει στο να διακρίνουμε την πραγματική αγοραστική δύναμη, και συνεπώς το επίπεδο διαβίωσης των εργαζομένων. Ο δεύτερος εκφράζει, με πιο άμεσο τρόπο, τις εξελίξεις στη διανομή του εισοδήματος, καθώς η μεταβολή της παραγωγικότητας της εργασίας και του μισθού πραγματικού προϊόντος από κοινού ορίζουν την κατεύθυνση της μεταβολής του μεριδίου των κερδών στο συνολικό εισόδημα.

Κατά παρόμοιο τρόπο η τεχνολογική μεταβολή μπορεί να αναλυθεί ως

$$\frac{Y}{K} = \frac{Y_r * P_y}{K_r * P_k} = \frac{y_r}{k_r} * \frac{1}{\lambda_{ky}} \quad (12)$$

Με $y_r = \frac{Y_r}{L}$ να συμβολίζει όπως πριν την παραγωγικότητα της εργασίας, $k_r = \frac{K_r}{L}$ το πραγματικό απόθεμα κεφαλαίου ανά μονάδα εργασίας, και λ_{ky} το λόγο του αποπληθωριστή των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου προς τον αποπληθωριστή του συνολικού προϊόντος (P_k / P_y). Είναι ξεκάθαρο, όπως στην παραπάνω σχέση, ότι όταν το λ_{ky} παραμένει σταθερό, τότε εάν το απόθεμα κεφαλαίου ανά μονάδα προϊόντος (η μηχανοποίηση της παραγωγής) αυξάνει γρηγορότερα από την παραγωγικότητα της εργασίας, τότε ο λόγος προϊόντος-κεφαλαίου πέφτει. Η μείωση αυτή είναι η ικανή συνθήκη για να εκδηλωθεί η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους.

Είναι δυνατόν να αναπτύξουμε ακόμη περισσότερο τη Σχέση 10 έτσι ώστε να διακρίνουμε τις επιπτώσεις των μεταβολών της συναθροιστικής ζήτησης και του βαθμού αξιοποίησης του παραγωγικού δυναμικού που έχουν μεγαλύτερη σημασία κατά τη βραχυχρόνια περίοδο.

$$r = \frac{\Pi}{Y} * \frac{Y}{Y_n} * \frac{Y_n}{K} \quad (13)$$

11 Συμπεριλαμβάνεται και το μισθιακό ισοδύναμο (wage equivalent) των αυτοαπασχολούμενων.

με Y_n να συμβολίζει το προϊόν σε συνθήκες πλήρους αξιοποίησης του παραγωγικού δυναμικού, $\frac{Y_n}{K}$ να συμβολίζει το λόγο προϊόντος-κεφαλαίου επίσης σε συνθήκες πλήρους αξιοποίησης του παραγωγικού δυναμικού, και $\frac{Y}{Y_n}$ να συμβολίζει το βαθμό χρησιμοποίησης του παραγωγικού δυναμικού (capacity utilization rate).

Όπως και πριν, είναι δυνατόν να διαχωρίσουμε τις πραγματικές επιπτώσεις ανά μονάδα εργασίας από τις επιπτώσεις που προκύπτουν από τις μεταβολές των τιμών.

$$\frac{Y_n}{K} = \frac{y_{nr} * P_y}{k_r * P_k} = \frac{y_{nr}}{k_r} * \frac{1}{\lambda_{ky}} \quad (14)$$

Με $y_{nr} = \frac{Y_{nr}}{L}$ το πραγματικό προϊόν σε συνθήκες πλήρους αξιοποίησης ανά μονάδα εργασίας, $k_r = \frac{K_r}{L}$ το πραγματικό απόθεμα κεφαλαίου ανά μονάδα εργασίας, και λ_{ky} το λόγο του αποπληθωριστή των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου προς τον αποπληθωριστή του συνολικού προϊόντος (P_k/P_y).

Συνεπώς, για τη μεσοπρόθεσμη περίοδο έχουμε

$$r = \left[1 - \left(\frac{w_r}{y_r} * \lambda_{wy} \right) \right] * \left(\frac{y_r}{k_r} * \frac{1}{\lambda_{ky}} \right) \quad (15)$$

Ενώ για τη βραχυχρόνια περίοδο έχουμε

$$r = \left[1 - \left(\frac{w_r}{y_r} * \lambda_{wy} \right) \right] * \frac{Y}{Y_n} * \left(\frac{y_{nr}}{k_r} * \frac{1}{\lambda_{ky}} \right) \quad (16)$$

Οι σχέσεις αυτές μπορούν να μετασχηματιστούν κατά τρόπο έτσι ώστε οι μεταβλητές να εκφράζονται ως ρυθμοί μεταβολής στο χρόνο. Για να το κάνουμε αυτό με έναν αποτελεσματικό τρόπο πολλαπλασιάζουμε το μερίδιο των μισθών με έναν θετικό πολλαπλασιαστή –ξ ο οποίος μεταφράζει το ρυθμό μεταβολής του μεριδίου των μισθών σε ρυθμό μεταβολής του μεριδίου των κερδών. Ένας τέτοιος πολλαπλασιαστής έχει την ιδιότητα $\xi = \frac{W}{\Pi}$

Συνεπώς για τη μεσοπρόθεσμη περίοδο έχουμε

$$\Delta \ln(r) = \left[\frac{W}{\Pi} * (\Delta \ln(y_r) - \Delta \ln(w_r) - \Delta \ln(\lambda_{wy})) \right] + [(\Delta \ln(y_r) - \Delta \ln(k_r) - \Delta \ln(\lambda_{ky}))] \quad (17)$$

Ενώ για τη βραχυχρόνια περίοδο έχουμε

$$\Delta \ln(r) = \left[\frac{W}{L} * (\Delta \ln(y_r) - \Delta \ln(w_r) - \Delta \ln(\lambda_{wy})) \right] + \Delta \ln\left(\frac{Y}{Y_n}\right) + (\Delta \ln(y_{nr}) - \Delta \ln(k_r) - \Delta \ln(\lambda_{ky})) \quad (18)$$

4 Αποτελέσματα

4.1 Μακροχρόνια περίοδος

Πίνακας 2: Μακροχρόνια περίοδος, 1960-2013

Ρυθμός μεταβολής	Μεταβλητή
-3,31%	r
-1,09%	Π/Υ
-2,22%	Υ/Κ
(172,03%)	W/Π
2,40%	y _r
3,16%	w _r
-0,16%	λ _{wy}
2,40%	y _r
4,08%	k _r
0,55%	λ _{ky}

Παρατηρώντας την εξέλιξη του ποσοστού κέρδους (Πίνακας 2) κατά το σύνολο της υπό ανάλυση περιόδου (1960-2013), δηλαδή κατά τη μακροχρόνια περίοδο, παρατηρούμε ότι το ποσοστό κέρδους είχε μια πτωτική τάση κατά μέσο όρο 3,31% κατ' έτος. Αναλύοντας το ποσοστό κέρδους στο μερίδιο των κερδών [Π/Υ] (επίπτωση διανομής) και στο λόγο προϊόντος-κεφαλαίου [Υ/Κ] (τεχνολογική μεταβολή), παρατηρούμε ότι τα δύο τρίτα της μεταβολής του ποσοστού κέρδους εξηγούνται από τις μεταβολές στο λόγο προϊόντος-κεφαλαίου, ενώ το ένα τρίτο από μεταβολές στο μερίδιο των κερδών.¹² Πιο συγκεκριμένα, στην περίοδο που εξετάζουμε

¹² Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, το μερίδιο των κερδών δεν εκφράζει απόλυτα τις εξελίξεις στη διανομή, καθώς δεν λαμβάνει υπόψη τη διάκριση ανάμεσα σε παραγωγική και μη παραγωγική εργασία. Σημειώνουμε ότι κατά το σύνολο της περιόδου που εξετάζουμε, ο λόγος μισθών μη παραγωγικής εργασίας προς τους μισθούς παραγωγικής

ο λόγος προϊόντος-κεφαλαίου υποχωρούσε κατά 2,22% κατ' έτος, ενώ το μερίδιο των κερδών υποχωρούσε κατά 1,09% το χρόνο. Με άλλα λόγια, η βασικότερη αιτία της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους ήταν η φύση της τεχνολογικής αλλαγής, η κεφαλαιοποίηση της παραγωγής.

Το μερίδιο των κερδών, όπως γνωρίζουμε από τη Σχέση 17, μπορεί να υπολογιστεί και με τον παρακάτω τρόπο:

$$\Delta \ln \left(\frac{\Pi}{Y} \right) = \left[\frac{W}{\Pi} * (\Delta \ln(y_r) - \Delta \ln(w_r) - \Delta \ln(\lambda_{wy})) \right] \quad (19)$$

Με άλλα λόγια, ο ρυθμός μεταβολής του μεριδίου των κερδών $[\Pi/Y]$ εξαρτάται από το λόγο μισθών προς κέρδη $[W/\Pi]$, από τη μεταβολή της παραγωγικότητας της εργασίας $[y_r]$, από τη μεταβολή του πραγματικού μισθού ανά εργαζόμενο $[w_r]$, και από τις σχετικές τιμές ανάμεσα στις τιμές καταναλωτή και στις τιμές παραγωγού $[\lambda_{wy}]$. Με βάση αυτόν τον επιμερισμό μπορούμε να δούμε ότι η υποχώρηση του μεριδίου των κερδών (1,09%) ήρθε ως αποτέλεσμα της αύξησης του πραγματικού μισθού (3,16%) για το σύνολο της εργασίας με ρυθμό μεγαλύτερο από την παραγωγικότητα (2,40%), ενώ μηδαμινή ήταν η επίπτωση των σχετικών τιμών (0,16%).

Αντίστοιχα, από τη Σχέση 17 γνωρίζουμε ότι ο λόγος προϊόντος-κεφαλαίου μπορεί να υπολογιστεί και με τον παρακάτω τρόπο:

$$\Delta \ln \left(\frac{Y}{K} \right) = [(\Delta \ln(y_r) - \Delta \ln(k_r) - \Delta \ln(\lambda_{ky}))] \quad (20)$$

Με άλλα λόγια, ο λόγος προϊόντος-κεφαλαίου $[Y/K]$ εξαρτάται από την παραγωγικότητα της εργασίας $[y_r]$, το λόγο κεφαλαίου-εργασίας $[k_r]$, και από τις σχετικές τιμές επενδύσεων κεφαλαίου και τις τιμές παραγωγού $[\lambda_{ky}]$. Με βάση αυτόν τον επιμερισμό, παρατηρούμε ότι η υποχώρηση του λόγου προϊόντος-κεφαλαίου (2,22%) ήρθε σαν αποτέλεσμα της αύξησης του λόγου κεφαλαίου-εργασίας (μηχανοποίηση της παραγωγής) με ρυθμό σχεδόν διπλάσιο (4,08%) από αυτόν της αύξησης της παραγωγικότητας (2,40%), με τις σχετικές τιμές ξανά να μην έχουν σοβαρή επίπτωση (0,55%). Το φαινόμενο αυτό, δηλαδή η διαδικασία αυξανόμενης παραγωγικότητας της εργασίας και μειούμενου λόγου προϊόντος-κεφαλαίου, ονομάστηκε από τους Foley & Michl (1999) ως Marx-biased τεχνολογική μεταβολή, και υποδεικνύει το βάθεμα της εκμηχάνισης της παραγωγής, την εκτόπιση δηλαδή ζωντανής εργασίας από μηχανές με σκοπό την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας.

Συμπερασματικά, κατά το σύνολο της περιόδου που εξετάζουμε η ελληνική οικονομία δεν επέδειξε ιδιαίτερο τεχνολογικό δυναμισμό (όπως εκφράζεται από

εργασίας αυξήθηκε από 0,82 σε 1,29. Αντίστοιχα, το μερίδιο των μη παραγωγικών μισθών στο σύνολο του εισοδήματος αυξήθηκε από 0,24% σε 0,42%. Αυτή η αύξηση των μη παραγωγικών δαπανών συνοδεύτηκε από μια αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης, δηλαδή του λόγου υπεραξίας προς μεταβλητό κεφάλαιο, η οποία δείχνει με ξεκάθαρο τρόπο τη διανεμητική νίκη του κεφαλαίου έναντι της (παραγωγικής) εργασίας στη διαδικασία της διανομής κατά την περίοδο που εξετάζουμε.

το λόγο προϊόντος-κεφαλαίου), με αποτέλεσμα το ποσοστό κέρδους να υποχωρήσει ακολουθώντας την πτωτική τάση που εμφανίσθηκε αντίστοιχα και σε άλλες αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες.

4.2 Μεσοπρόθεσμη περίοδος

Πίνακας 3: Μεσοπρόθεσμη περίοδος

λ_{ky}	k_r	y_r	λ_{wy}	w_r	y_r	W/Π	Y/K	Π/Y	r	
(10)	(9)	(8)	(7)	(6)	(5)	(4)	(3)	(2)	(1)	
2,06%	7,93%	9,00%	-1,07%	9,48%	9,00%	117,98%	-0,99%	0,64%	-0,35%	1960-1973
1,85%	1,87%	0,51%	-0,70%	3,07%	0,51%	159,56%	-3,21%	-2,98%	-6,18%	1973-1984
-1,16%	2,93%	1,42%	-0,06%	1,25%	1,42%	170,89%	-0,35%	0,46%	0,11%	1984-2006
-0,75%	5,82%	-2,08%	0,93%	-1,86%	-2,08%	279,83%	-7,16%	-2,82%	-9,98%	2006-2013
0,55%	4,08%	2,40%	-0,16%	3,16%	2,40%	172,03%	-2,22%	-1,09%	-3,31%	1960-2013

Εξετάζοντας το ποσοστό κέρδους κατά τη μεσοπρόθεσμη περίοδο (Πίνακας 3), ένα πρώτο συμπέρασμα που προκύπτει από τον επιμερισμό του ποσοστού κέρδους σε μερίδιο κερδών και λόγο προϊόντος-κεφαλαίου είναι ότι η τεχνολογική μεταβολή εμφανίζεται να έχει την κυρίαρχη επίδραση στις μεταβολές του ποσοστού κέρδους σε όλες τις υποπεριόδους, πλην αυτής του νεοφιλελευθερισμού (1984-2006).

Κατά την περίοδο της «χρυσής εποχής» της συσσώρευσης κεφαλαίου (1960-1973), μια περίοδο υψηλής ανάπτυξης λόγω του υψηλού ποσοστού κέρδους που επικρατούσε, ο λόγος προϊόντος-κεφαλαίου εμφανίζει μια πτωτική τάση (-0,99%), ενώ το μερίδιο των κερδών εμφανίζει αυξητική τάση¹³ (0,64%). Αυτό είναι το κλασικό πρότυπο σενάριο, όπως περιγράφεται από τον Μαρξ, για τη λειτουργία του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους και για τη δημιουργία συνθηκών που οδηγούν στην εκδήλωση μιας κρίσης υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου.

13 Στην περίπτωση του βαθμού εκμετάλλευσης, η ανοδική τάση είναι ακόμα πιο σημαντική (Maniatis & Passas 2013).

Η καθ' εαυτό περίοδος της κρίσης «στασιμοληθωρισμού» (1973-1984) χαρακτηρίζεται επίσης από μια πτώση του λόγου προϊόντος-κεφαλαίου (-3,21%), αλλά αυτή τη φορά οι επιτυχημένοι αγώνες της εργατικής τάξης, μετά την πτώση της στρατιωτικής δικτατορίας, οδηγούν σε μείωση τόσο του μεριδίου των κερδών (-2,98%), όσο και του βαθμού εκμετάλλευσης, και συνεπώς βαθαίνουν τη μείωση της κερδοφορίας σε έναν μέσο ετήσιο ρυθμό (-6,18%) για την περίοδο αυτή.

Η κρίση αυτή αντιστράφηκε μέσω μιας επίθεσης στις αμοιβές, τις συνθήκες εργασίας και τις δημόσιες δαπάνες για την εργατική τάξη κατά την πρώτη φάση του νεοφιλελευθερισμού. Παρόλα αυτά, επειδή για πολιτικούς λόγους μια εκτεταμένη καταστροφή κεφαλαίου δεν ήταν πολιτικά δυνατή κατά την περίοδο αυτή, ο λόγος προϊόντος-κεφαλαίου συνέχισε την πτωτική του πορεία με χαμηλό έστω μέσο ετήσιο ρυθμό (-0,35%). Με άλλα λόγια, εξετάζοντας την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού στο σύνολο της, παρά την αντιστροφή της πτωτικής τάσης του μεριδίου των κερδών (0,46%), λόγω της μη καταστροφής κεφαλαίου και της στασιμότητας του λόγου προϊόντος-κεφαλαίου, η άνοδος του ποσοστού κέρδους ήταν ασθενική (0,11%) και δεν οδήγησε σε πλήρη ανάκαμψη της κερδοφορίας και της οικονομικής επίδοσης.

Οι έλεγχοι δομικής ασυνέχειας που πραγματοποιήσαμε δείχνουν ότι το νεοφιλελεύθερο οικοδόμημα είχε εξαντληθεί ήδη από το 2006-2007 όπου έχουμε ξεκάθαρα δείγματα μιας πτώσης της κερδοφορίας και στασιμότητας στη μάζα των κερδών.¹⁴ Κατά τη διάρκεια της τρέχουσας κρίσης το ποσοστό κέρδους υποχωρεί δραματικά (-9,98% ήταν ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής), κυρίως λόγω της πτώσης στο λόγο προϊόντος-κεφαλαίου (-7,16%). Σημειώνουμε ότι παρά την υποχώρηση των πραγματικών μισθών, τα κέρδη υποχώρησαν ακόμη περισσότερο με αποτέλεσμα το μερίδιο των κερδών να μειωθεί με μέσο ετήσιο ρυθμό 2,82%.

Τέλος, σημειώνουμε ότι, και στις τέσσερις υποπεριόδους¹⁵ της μεσοπρόθεσμης περιόδου, οι αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας που επιτεύχθηκαν σαν αποτέλεσμα της αύξησης του λόγου κεφαλαίου-εργασίας δεν ήταν αρκετές για να αυξήσουν την «παραγωγικότητα του κεφαλαίου» (το λόγο προϊόντος-κεφαλαίου). Πιο συγκεκριμένα, δεν ήταν αρκετές για να μην επιτρέψουν μια άνοδο του λόγου κεφαλαίου-προϊόντος, η οποία είναι και η ικανή συνθήκη για την εμφάνιση του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους (Shaikh 1987).

Γενικά, με εξαίρεση τη «χρυσή εποχή», η ελληνική οικονομία δεν εμφάνισε τεχνολογικό δυναμισμό (δηλαδή σημαντική αύξηση του λόγου προϊόντος-κεφαλαίου), σίγουρα όχι όσον αφορά την παραγωγικότητα της εργασίας, αλλά ακόμη περισσότερο όσον αφορά το λόγο προϊόντος-κεφαλαίου, ο οποίος εμφανίζεται να φθίνει σε όλες τις μεσοπρόθεσμες περιόδους. Όσον αφορά τη διανομή, διακρίνουμε δύο περιόδους, κατά τις οποίες το κεφάλαιο εμφανίζεται να κερδίζει στην πάλη της διανομής, και δύο στις οποίες χάνει. Η μόνη περίοδος, κατά την οποία η (συνολική) εργασία ξεκάθαρα κέρδισε τη μάχη της διανομής με το κεφάλαιο, είναι η περίοδος 1973-1984 (στην πραγματικότητα ύστερα από την πτώση της στρατιω-

14 Τόσο κατά το 2007 όσο και κατά το 2008 αυτό αποτέλεσε την ξεκάθαρη ένδειξη της έναρξης της κρίσης, (βλέπε παραπάνω Διάγραμμα 6).

15 Κατά τη «χρυσή εποχή» λόγω των αλλαγών στις σχετικές τιμές [λ_{ky}], ενώ στις υπόλοιπες τρεις επειδή $\gamma_r < k_r$.

τικής δικτατορίας το 1974), όπου ο πραγματικός μισθός αυξήθηκε σημαντικά περισσότερο από την παραγωγικότητα. Αντίθετα, κατά την παρούσα κρίση, όπου το μερίδιο των κερδών επίσης υποχωρεί, αυτή η υποχώρηση προέρχεται κυρίως από την υποχώρηση της παραγωγικότητας της εργασίας με ρυθμό μεγαλύτερο από την αντίστοιχη υποχώρηση των πραγματικών μισθών.

4.3 Βραχυχρόνια περίοδος

Πίνακας 4: Βραχυπρόθεσμη περίοδος

λ_{ky}	k_t	y_{ar}	λ_{yy}	w_t	y_t	W/Π	Y_n/K	Y/Y_n	Π/Y	r	
(11)	(10)	(9)	(8)	(7)	(6)	(5)	(4)	(3)	(2)	(1)	
2,06%	7,93%	6,20%	-1,07%	9,48%	9,00%	117,98%	-3,79%	2,80%	0,64%	-0,35%	1960-1973
1,85%	1,87%	1,66%	-0,70%	3,07%	0,51%	159,56%	-2,06%	-1,15%	-2,98%	-6,18%	1973-1984
-1,08%	1,87%	0,29%	-0,12%	-1,06%	0,63%	178,36%	-0,51%	0,34%	3,07%	2,90%	1984-1993
-1,27%	3,82%	1,33%	-0,01%	2,60%	2,02%	162,85%	-1,22%	0,69%	-0,94%	-1,48%	1993-2006
-0,75%	5,82%	4,60%	0,93%	-1,86%	-2,08%	279,83%	-0,47%	-6,69%	-2,82%	-9,98%	2006-2013
0,55%	4,08%	2,91%	-0,16%	3,16%	2,40%	172,03%	-1,71%	-0,51%	-1,09%	-3,31%	1960-2013

Για τη βραχυχρόνια περίοδο επεκτείνουμε την ανάλυση μας αναλύοντας το ποσοστό κέρδους σε ένα επιπλέον συστατικό, το βαθμό χρησιμοποίησης του παραγωγικού δυναμικού. Συνεπώς, κατά τη βραχυχρόνια περίοδο εξετάζουμε την επίδραση που έχουν στο ποσοστό κέρδους: (α) η τεχνολογική μεταβολή, (β) η συναθροιστική ζήτηση, δηλαδή ο βαθμός χρησιμοποίησης του παραγωγικού δυναμικού, και (γ) η διανομή εισοδήματος.

Στον Πίνακα 4 παρατηρούμε ότι κατά τη «χρυσή εποχή» ο λόγος δυνητικού προϊόντος-κεφαλαίου [Y_n/K] υποχώρησε σημαντικά (με μέσο ετήσιο ρυθμό -3,79%). Η πτώση αυτή σε συνδυασμό με την άνοδο (0,64%) του μεριδίου των κερδών [Π/Y], καθώς και την θετική επίπτωση (2,80%) του βαθμού χρησιμοποίησης του παραγωγικού δυναμικού [Y/Y_n] ως αποτέλεσμα της έντονης οικονομικής δραστηριότητας αναπαράγουν με ακρίβεια τις τυπικές συνθήκες για την έκφραση του νόμου του πτώσης του ποσοστού κέρδους λόγω της κεφαλαιοποίησης της παραγωγής, της αυξανόμενης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου.

Αντίστοιχα, κατά την περίοδο «κρίσης στασιμοπληθωρισμού» η ανάλυση του ποσοστού κέρδους για τη βραχυχρόνια περίοδο μάς παρέχει την πρόσθετη πληροφορία ότι η πτώση στο λόγο προϊόντος-κεφαλαίου (-3,21%), που είδαμε παραπάνω, οφείλεται κατά τα δύο τρίτα (-2,06%) σε μια πτώση του λόγου δυνητικού προϊόντος-κεφαλαίου, και κατά το ένα τρίτο (-1,15%) στην πτώση του βαθμού χρησιμοποίησης παραγωγικού δυναμικού, ως φυσικό αποτέλεσμα της μειωμένης ζήτησης λόγω της κρίσης.

Η βασική συμβολή των ελέγχων για δομική ασυνέχεια αφορά τη διχοτόμηση της περιόδου του νεοφιλελευθερισμού σε δύο υποπεριόδους. Η πρώτη υποπερίοδος (1984-1993) εμφανίζει τα κλασικά χαρακτηριστικά του νεοφιλελευθερισμού: πτώση στους πραγματικούς μισθούς (-1,06%) και πολύ μικρή βελτίωση της παραγωγικότητας (0,63%), με συνέπεια μια σημαντική άνοδο στο μερίδιο των κερδών (3,07%), η οποία με τη σειρά της οδήγησε σε ανάκαμψη του ποσοστού κέρδους (κατά μέσο όρο 2,90% κατ' έτος). Αυτή η αυξητική τάση κορυφώθηκε κατά το τελευταίο έτος αυτής της υποπεριόδου.

Αυτή η ανεπαρκής βελτίωση της κερδοφορίας ήταν όλα όσα κατάφερε να επιτύχει ο νεοφιλελευθερισμός, καθώς κατά την επόμενη υποπερίοδο, αυτή της «στασιμότητας του νεοφιλελευθερισμού» (1993-2006), οι διανεμητικές επιπτώσεις άρχισαν να υποχωρούν. Η αύξηση του λόγου κεφαλαίου-εργασίας (3,82%) έφερε μικρότερες αυξήσεις στην παραγωγικότητα (2,02% ήταν η μέση ετήσια αύξησης της, το άθροισμα της μέσης ετήσιας αύξησης κατά 1,33% στην δυνητική παραγωγικότητα γ_{nr} και της μέσης ετήσιας αύξησης κατά 0,69% στο βαθμό χρησιμοποίησης του παραγωγικού δυναμικού) και έτσι, παρά τη μείωση (-1,27%) των σχετικών τιμών των κεφαλαιουχικών αγαθών [λ_{ky}], ο λόγος δυνητικού προϊόντος-κεφαλαίου υποχώρησε περισσότερο απ' ό τι πριν (-1,22%).

Συνεπώς, της παρούσας κρίσης προηγήθηκε μια περίοδος σημαντικής συσσώρευσης κεφαλαίου και κεφαλαιοποίησης της παραγωγής, με τη συναθροιστική ζήτηση να ευνοεί την κερδοφορία του κεφαλαίου, καθώς, όπως αναφέραμε, ο βαθμός χρησιμοποίησης του παραγωγικού δυναμικού αυξανόταν κατά 0,69% σε ετήσια βάση για την περίοδο αυτή, αντικρούοντας τα όποια επιχειρήματα περί κρίσης υποκατανάλωσης. Παρόλα αυτά, οι περιοριστικές πολιτικές που εφαρμόστηκαν ύστερα από την έναρξη της τρέχουσας κρίσης υπερσυσσώρευσης, στην προσπάθεια για δραστική ανάκαμψη της κερδοφορίας του κεφαλαίου, τόσο μέσω της καταστροφής κεφαλαίου όσο και μέσω της μείωσης των μισθών, έχουν μετατρέψει την κρίση σε μια «μεγάλη ύφεση», με αποτέλεσμα τόσο το μερίδιο των κερδών όσο και ο λόγος δυνητικού προϊόντος-κεφαλαίου, και ιδίως η συναθροιστική ζήτηση, να μειώνονται, με την τελευταία να συνεισφέρει περισσότερο από τους άλλους παράγοντες στην πτώση της κερδοφορίας κατά τη διάρκεια της κρίσης.¹⁶

Τέλος, εξετάζοντας το σύνολο της μεταπολεμικής περιόδου, όπως παρουσιάζεται στην τελευταία γραμμή του Πίνακα 4, συμπεραίνουμε, πρώτον, ότι η τεχνολογική μεταβολή με τη μορφή της εξέλιξης του λόγου δυνητικού προϊόντος-κεφα-

16 Ο Weisskopf σημειώνει ότι «Whatever the initial source of decline in the rate of profit, that decline will sooner or later induce a fall in the rate of investment which in turn is likely to lead to a decline in the rate of capacity utilization. Such a lagged decline in ϕ should not of course, be identified with the initial source of the decline in p .» (Weisskopf 1979: 342).

λαίου ήταν η κύρια αιτία της συνολικής πτώσης της κερδοφορίας (συνεισφέροντας περισσότερο από 50%) και, δεύτερον, ότι η ελληνική οικονομία δεν εμφανίζει κάποιου είδους τεχνολογικό δυναμισμό ή πραγματική τεχνολογική πρόοδο, η οποία εκφράζεται από τη μεταβολή στο λόγο πραγματικού δυνητικού προϊόντος-κεφαλαίου (δηλαδή $y_{nr} - k_r$) που ήταν συνεχώς αρνητική σε όλες τις πέντε βραχυπρόθεσμες περιόδους.

Συμπεράσματα

Για το σύνολο της περιόδου των 54 ετών που εξετάζουμε σε αυτήν τη μελέτη, το ποσοστό κέρδους της ελληνικής οικονομίας εμφανίζει ξεκάθαρη πτωτική τάση με ρυθμό 3,31% κατ' έτος.

Η πρώτη ανάλυση του ποσοστού κέρδους δείχνει ότι η κύρια αιτία της πτώσης του ποσοστού κέρδους ήταν η «Marx-biased» τεχνολογική μεταβολή, όπως εκφράστηκε από μια κατά μέσο όρο πτώση κατά 2,22% κατ' έτος του λόγου προϊόντος-κεφαλαίου, παρά την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Αντίστοιχα, η διανομή, όπως τουλάχιστον εκφράζεται από το μερίδιο των κερδών,¹⁷ συνέβαλε και αυτή (λιγότερο) στην πτώση του ποσοστού κέρδους, καθώς το τελευταίο μειώθηκε με ετήσιο ρυθμό 1,09%.

Χρησιμοποιώντας οικονομετρικές μεθόδους, παράλληλα με τη χρήση απλής παρατήρησης, διακρίναμε τα σημεία καμψής του ποσοστού κέρδους, τόσο στη μεσοπρόθεσμη όσο και στη βραχυχρόνια περίοδο.

Στη μεσοπρόθεσμη περίοδο διακρίνουμε δύο υποπεριόδους ραγδαίας ανάπτυξης («χρυσή εποχή») και στασιμότητας ή χαμηλής ανάπτυξης («νεοφιλελευθερισμός»). Και οι δύο αυτές περιόδοι σχετικής καπιταλιστικής ευημερίας τερματίστηκαν λόγω υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου με τη μορφή της αυξανόμενης αναλογίας κεφαλαίου-προϊόντος, παρά τις αυξήσεις στην παραγωγικότητα της εργασίας που επέφερε η αύξηση της μηχανοποίησης της παραγωγής. Οι εξελίξεις στον τομέα της διανομής, οι οποίες ήταν ευνοϊκές για το κεφάλαιο κατά τη διάρκεια και των δυο περιόδων, δεν εμπόδισαν την συσσώρευση των προϋποθέσεων για την εκδήλωση της κρίσης. Οι άλλες δύο μεσοπρόθεσμες υποπεριόδοι ήταν περιόδοι κρίσης («στασιμοπληθωρισμού» στη δεκαετία του 1970 και του 1980, και η τρέχουσα κρίση). Σε αυτές, η κερδοφορία μειώνεται σημαντικά με αρνητικές για το κεφάλαιο εξελίξεις στο πεδίο της διανομής, παράλληλα με τη συνεχιζόμενη άνοδο του λόγου προϊόντος-κεφαλαίου. Κατά την κρίση «στασιμοπληθωρισμού» των δεκαετιών 1970 και 1980, η καταστροφή κεφαλαίου δεν ήταν πολιτικά εφικτή. Κατά τη σημερινή κρίση, η καταστροφή κεφαλαίου, ενώ είναι υπαρκτή, δεν εμφανίζεται σε αρκετή έκταση έτσι ώστε να οδηγήσει σε ανάκαμψη την κερδοφορία.

Η ανάλυση των βραχυχρόνιων διακυμάνσεων του ποσοστού κέρδους, η οποία διακρίνει και εκτείνεται σε περισσότερες υποπεριόδους, και επίσης λαμβάνει υπόψη την επίδραση της συναθροιστικής ζήτησης και του βαθμού χρησιμοποίησης του παραγωγικού δυναμικού, δεν μεταβάλλει τα συμπεράσματα στα οποία

17 Χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη την επίπτωση της μη παραγωγικής εργασίας.

καταλήξαμε για τη μεσοπρόθεσμη και τη μακροπρόθεσμη περίοδο. Για το σύνολο της υπό εξέταση περιόδου, ο λόγος δυνητικού προϊόντος-κεφαλαίου εμφανίζεται να έχει την καθοριστική σημασία, όπως αντίστοιχα ο λόγος προϊόντος-κεφαλαίου για την μεσοπρόθεσμη περίοδο. Πιο συγκεκριμένα ο λόγος δυνητικού προϊόντος-κεφαλαίου εξηγεί περισσότερο από το μισό της συνολικής πτώσης του ποσοστού κέρδους. Επιπλέον, η πτώση του λόγου δυνητικού προϊόντος-κεφαλαίου στις περιόδους πριν από την κρίση φαίνεται να είναι η σημαντικότερη παράμετρος πίσω από τις μεταβολές-μειώσεις στο ποσοστό κέρδους.

Μια μεγάλη διαφορά ανάμεσα στην σημερινή κρίση και σε αυτήν του «στασιμοληθωρισμού» είναι η μεγάλη πτώση της συναθροιστικής ζήτησης, σε αντίθεση με το παρελθόν όπου και ακολουθήθηκαν Κεϋνσιανές πολιτικές τόνωσης της ζήτησης, πολιτικές οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα τον περιορισμό της πτώσης της κερδοφορίας. Εδώ είναι που οι διαφορές ανάμεσα στις Κεϋνσιανές και τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές εξόδου από την κρίση φαίνονται καθαρότερα. Παρόλα αυτά, και οι δύο αυτές πολιτικές εμφανίζονται ως αναποτελεσματικές, καθώς το σύστημα πάσχει από βαθιά δομική κρίση στη σφαίρα της παραγωγής, η οποία κάνει αναποτελεσματικές τόσο τις πολιτικές που επικεντρώνουν στην κυκλοφορία (Κεϋνσιανές) όσο και τις πολιτικές που επικεντρώνουν στη διανομή (νεοφιλελεύθερες). Συμπερασματικά, παρά τις επιμέρους λεπτομέρειες τις οποίες φανερώνει η ερευνητική προσέγγιση που ακολουθήσαμε στην παρούσα μελέτη, η συνολική εικόνα που λαμβάνουμε είναι αυτή μιας βαθιά συστημικής και δομικής κρίσης, εστιασμένης στη σφαίρα της παραγωγής, η οποία προέκυψε ως αποτέλεσμα της τυπικής ανάπτυξης μιας καπιταλιστικής οικονομίας, υπακούοντας στους μακροχρόνιους νόμους κίνησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής –ένα συμπέρασμα, το οποίο συμφωνεί με αυτά στα οποία καταλήγουμε σε προηγούμενες μελέτες μας.

Έτσι, εκτός από την τεράστια αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης μέσω της υπέρμετρης αύξησης του εφεδρικού στρατού εργασίας, την εκτεταμένη καταστροφή ή απαξίωση του μεγαλύτερου μέρους του παγίου κεφαλαίου (που συνεπάγεται ακόμη μεγαλύτερη αύξηση του εφεδρικού στρατού εργασίας), δηλαδή μια εκτεταμένη κοινωνική καταστροφή ή πόλεμο, καμία άλλη πρόταση οικονομικής πολιτικής εντός των πλαισίων του συστήματος, και ακόμη περισσότερο συμφέρουσα (σε όφελος) όλων των κοινωνικών τάξεων, δεν μπορεί να διατυπωθεί.

Πολιτικά, καθώς είναι σαφές και από την παραπάνω εμπειρική ανάλυση ότι η οικονομική πραγματικότητα μεταβάλλεται σταδιακά σε βραχυπρόθεσμη βάση με συνέχεια και χρονική συσχέτιση και όχι με άλματα, μια ρεαλιστική αποτίμηση της τρέχουσας πραγματικότητας δίνει μια στέρεα βάση για αντικειμενικές προβλέψεις και ενισχύει την πεποίθηση για το βάσιμο της εκτίμησης και της πρόβλεψης, ενώ σε κρίσιμες συγκυρίες μπορεί να τροφοδοτήσει και να στηρίξει ακόμη και τολμηρές τακτικές, στο βαθμό που αυτές υπαγορεύονται από την υποκείμενη οικονομική κατάσταση. Ο χαρακτήρας της εκάστοτε κρίσης δεν είναι (αμιγώς) ακαδημαϊκό ζήτημα, αντίθετα προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό το πιθανό βάθος και τη χρονική διάρκειά της καθώς και τις πιθανές διεξόδους (από τη μεριά του συστήματος και των κυρίαρχων τάξεων) ή την (επιτυχημένη) πολιτική αντίδραση των υποτελών τάξεων. Αυτό είναι και ένα από τα βασικά αίτια της περιορισμένης δημοφιλίας του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, καθώς οι πολιτικές λύσεις (για

τις υποτελείς τάξεις) που προκύπτουν από αυτόν, ως θεωρία κρίσης, δεν μπορούν να περιοριστούν στο εσωτερικό του υφιστάμενου τρόπου παραγωγής αλλά απαιτούν την υπέρβασή του.

Βιβλιογραφία

Bai J. & Perron P. 2003. «Computational and Analysis of Multiple Structural Change Models», *Journal of Applied Econometrics* 18: 1-22.

Bakir E. & Campbell A. 2009. «The Bush Business Cycle Profit Rate: Support in a Theoretical Debate and Implications for the Future», *Review of Radical Political Economics* 41: 335-342.

Basu D. & Das D. 2015. «Profitability in India's organized manufacturing sector: The role of technology, distribution and demand», Working Paper, University of Massachusetts, Amherst, Department of Economics, No. 2015-04.

Body R. & Crotty J. 1975. «Class Conflict and Macro Policy: The Political Business Cycle», *Review of Radical Political Economics* 7: 1-19.

Brenner R. 1998. «The Economics of Global Turbulence. A Special Report of the World Economy, 1950-98», *New Left Review* 229: 1-265.

Brenner R. 2006. *The Economics of Global Turbulence*, London: Verso.

Cronin B. 2001. «Productive and unproductive capital: A mapping of the New Zealand system of national accounts to classical economic categories, 1972-1995», *Review of Political Economy* 13: 310-327.

Dumenil G. & Levy D. 2011. *The Crisis of Neoliberalism*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Foley D. & Michl T. 1999. *Growth and Distribution*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Glyn A. & Sutcliffe B. 1972. *Capitalism in crisis: British capitalism, workers and the profit squeeze*, Middlesex: Penguin Press.

Gordon D. 1987. «Distribution theories: Marxian», στο: John Eatwell, Murray Milgate & Peter Newman (επιμ.), *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, London: Palgrave Macmillan.

Maniatis Th. 2005. «Marxian macroeconomic categories in the Greek economy», *Review of Radical Political Economics* 37: 494-516.

Maniatis Th. 2012. «Marxist Theories of Crisis and the Current Economic Crisis», *Forum for Social Economics* 41: 6-29.

- Maniatis Th. & Passas C. 2013. «Profitability, Capital Accumulation and crisis in the Greek economy, 1958-2009: A Marxist Analysis», *Review of Political Economy* 25: 624-649.
- Maniatis Th. & Passas C. 2015. «The Law of the Falling Rate of Profit and the Greek Economic Crisis», στο: S. Mavroudeas (επιμ.), *Greek Capitalism in Crisis: Marxist Analyses*, London: Routledge: 105-129.
- Maniatis Th. & Passas C. 2017 (υπό έκδ.). «Surplus value, profit and unproductive labor in the Greek economy, 1958-2013», στο: G. Carchedi & M. Roberts (επιμ.), *The World in Crisis*, Zero Books.
- Marx K. 1981. *Capital*, Τόμος III, New York: Penguin.
- Michl T. R. 1988. «The Two-Stage Decline in U.S. Nonfinancial Corporate Profitability, 1948-1986», *Review of Radical Political Economics* 20: 1-22.
- Mohun S. 2005. «On Measuring the Wealth of Nations: the US economy, 1964-2001», *Cambridge Journal of Economics* 29: 799-815.
- Moseley F. 1988. «The rate of surplus-value, the organic composition and the general rate of profit in the US economy, 1947-1967: a critique and update of Wolff's estimates», *American Economic Review* 78: 298-303.
- Moseley F. 1991. *The Falling Rate of Profit in the Post-war United States Economy*, New York: St. Martin's Press.
- Moseley F. 1997. «The rate of profit and economic stagnation in the US economy», *Historical Materialism* 1: 161-174.
- Paitaridis D. & Tsoulfidis L. 2012. «The Growth of Unproductive Activities, the Rate of Profit, and the Phase-Change of the U.S. Economy», *Review of Radical Political Economics* 44: 213-233.
- Shaikh A. 1987. «The falling rate of profit and the economic crisis in the US», στο: R. Cherry, C. D'Onofrio, C. Kurdas, T. Michl, F. Moseley & M. Naples (επιμ.), *The Imperiled Economy. Macroeconomics from a Left Perspective*, New York: Union for Radical Political Economics: 115-126.
- Shaikh A. 2016. *Capitalism: Competition, Conflict, Crises*, Oxford: Oxford University Press.
- Shaikh A. & Tonak E. A. 1994. *Measuring the Wealth of Nations: The Political Economy of National Accounts*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Weisskopf T. 1979. «Marxian crisis theory and the rate of profit in the postwar US economy», *Cambridge Journal of Economics* 3: 341-378.